

פרשת "וישב" – "ויקנאו בו, אחיו ואביו, שמר את הדבר" – תופעה ושמה קנאה .

זאב (וה) פרידמן

תלמידתו המובהקת של זיגמונד פרויד, הפסיכואנליטיקאית מלאני קליין (1882-1960), הבדילה בין שני סוגי קנאה: הראשון, רגש הקנאה הגלוי, המכונה jealousy, שמתבטא לדבריה תמיד במשולש - בין שלושה אנשים. אדם אוהב אובייקט אחד ומקנא באובייקט אחר, יריב, שעלול לקחת ממנו את מושא אהבתו. סוג קנאה זה מתבטא, למשל, ביחסים בין בני זוג או בתסביך אדיפוס. סוג הקנאה השני, על פי קליין, הוא גם סוג הקנאה הבסיסי והראשוני. קנאה זו, המכונה envy, היא בעצם רגש בסיסי שנמצא בתת מודע. הוא מתבטא בתור רגש של כעס פנימי שמתעורר, כאשר אדם מבין שאובייקט אחר מחזיק בדבר מה, שהוא עצמו חושק בו. עדות חזקה לכך ראינו בסרט הישראלי של יוסי סידר - "הערת שוליים" (2011), המתאר קנאה של האב בבנו, שניהם פרופסורים בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית. האב (שלמה בר אבא) מקנא בבנו (ליאור אשכנזי), על כך שבנו זכה בפרס ישראל. זאת קנאה עוצמתית של אב בבנו, שאיננה יודעת גבולות ומשתלטת על האב. קנאה פתולוגית, כאנטי תיזה לכך, שאין אדם מתקנא לא בבנו ולא בתלמידו, כנאמר בתלמוד במסכת סנהדרין, קה' עמ' ב': "דאמר רב יוסי בר חוני: בכל אדם מתקנא, חוץ מבנו ותלמידו". גם מצאנו בסיפורו האוטוביוגרפי של עמוס עוז, אותו הוא חושף בספרו "סיפור על אהבה וחושך". בו הוא מספר, כי אביו היה מלומד, חוקר ספרות ומעולם לא זכה להכרה בה זכה דודו - יוסף קלאוזנר, וכי אביו שאף לקבל משרה באוניברסיטה, אך תמיד נשאר ספרן בספריה, איך היה איש של מילים, חוקר בעל סבלנות מופלגת.

פרשתנו שולחת אלומת אור, לתופעה הפוקדת את מחוזות קיומה של האנושות מאז ומעולם, ושמה - קנאה .

" יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו בצאן, והוא נער את בני בלקה ואת בני זלפה, נשי אביו, ויבא יוסף את דבתם רעה, אל אביהם. וישראל, אהב את יוסף מכל בניו כי בן זקנים הוא, לו; ועשה לו, כתנת פסים. ויראו אחיו, כי אתו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו, אתו; ולא יכלו, דברו לשלם. ויחלם יוסף חלום, ויגד לאחיו; ויוספו עוד, שנא אתו. ויאמר, אליהם: שמעו נא, החלום הזה אשר חלמתי. והנה אנחנו מאלמים אלמים, בתוך השדה, והנה קמה אלמתי, וגם נצב; והנה תסבינה אלמתיכם, ותשתחווין לאלמתי. ויאמרו לו, אחיו, המלך תמלך עלינו, אם משול תמשל בנו; ויוספו עוד שנא אתו, על חלמתי ועל דברי. ויחלם עוד חלום אחר, ויספר אתו לאחיו; ויאמר, הנה חלמתי חלום עוד, והנה השמש והיָרֵחַ ואחד עשר כוכבים, משתחווים לי. ויספר אל אביו, ואל אחיו, ויגער בו אביו, ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמתי: הבוא נבוא, אני ואמך ואחיד, להשתחות לך, ארצה, ויקנאו בו, אחיו ואביו, שמר את הדבר. ויתנכלו אתו להמיתו. ויאמרו, איש אל אחיו: הנה, בעל החלמות הלזה בא. ועתה לכו ונהרגוהו, ונשלקהו באחד הברזות, ואמרנו, חיה רעה אכלתהו; ונראה, מה יהיו חלמתינו". (בראשית, לז', ב'-כ').

תופעת הקנאה נוכחת במעגלי החיים השונים: המשפחה, החברים, מקום העבודה, הפוליטיקה, החברה, המדינה, ביחסים בין מנהיגי מדינות ועמים. הקו המאפיין אותה, היא מערכת יחסים ואינטראקציה בין אנשים (מה שהאמריקאים קוראים: people to people)

היכן שיש אנשים - קיימת קנאה.

הבה נבחן את הקנאה השלילית בפרשתנו, - הנרטיב של יוסף ואחיו. כאן מתרחשת קנאה פרועה המביאה לשנאה גדולה בתוך המשפחה, לקנאה וצרות עין בין אחים. הקנאה נובעת, מיצירת מציאות של אי שוויון ואי צדק חלוקתי, במשאבי אהבת הורים ותשומת הלב המוענקים לילדיהם. קנאה הנובעת מאפליה והעדפה מובחנת של הורים, בין ילדיהם. לניתוח זה של קנאה במשפחה בין ילדים ואחים, כבר נדרשו חז"ל בהציבם עקרון חינוכי, בתלמוד במסכת שבת, דף י" עמ' ב': "אמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב, לעולם אל ישנה אדם, בנו בין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילת (כתונת הפסים שהייתה עשויה מילת, צמר מיוחד ביופיו) שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו, נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים". התסמונת ההורית, המפלה בין ילדים, שגרמה לקנאה וצרות עין ולשנאה ואיבה בתוך

המשפחה, היא קנאה רב דורית, בסיפורי ספר בראשית, יצחק וישמעאל, יעקב ועשיו, לאה ורחל, יוסף ואחיו.

פרופ' שלום רוזנברג במאמרו: "קנאה וצרות עין" (מעריב, כסלו תשס"ו 2005), נסמך על הפילוסוף האמריקאי הפוליטי והחברתי ג'ון בורדלי רולס, (1921-2002) "בתיאוריה של צדק" 1971, ומדגים זאת בסיטואציה, של כיצד יחלקו הורים עוגה בין שני אחים. יתנו לאחד לחתוך את העוגה, אך יודיעו לו לפני כן, שאחיו יבחר ראשון את חלקו. ברור ששיטה כזאת תבטיח שהחלוקה תהיה צודקת ביותר ותמנע קנאה.

בדיוננו בתופעת הקנאה, קיים מנגנון הגנה, הלוחם בתופעת הקנאה השלילית והשלכותיה, מנגנון של איזונים ובלמים, שבין הרצון, יצר התאוה התשוקה, המימוש העצמי האישי שלי ויצר ההשתלטות שלי, לבין הפירגון, ההדדיות, היכולת להתחלק, היושרה, האחריות וההוגנות כלפי אחי וזולתי. דומה שמנגנון זה לא פעל באירוע המשולש שבין- יוסף ואחיו ויעקב אביהם.

העדר מנגנון האיזונים ובלמים, הביא לקנאה של האחים ביוסף, כאשר יעקב אביהם מעדיף את בנו יוסף בדמות כתונת הפסים, וסיפורי החלומות, שהביאו לשנאה ותכנית של חיסולו של יוסף על ידי אחיו – "ועשה לו, כתנת פסים. ויבאו אחיו, כי אתו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו, אתו ויקנאו בו, אחיו; ואביו, שמר את הדבר. ויתנבלו אתו להמיתו. ויאמרו, איש אל אחיו: הנה, בעל החלמות הלזה בא. ועתה לכו ונהרגהו, ונשליכהו באחד הברות, ואמרנו, חיה רעה אכלתהו; ונראה, מה יהיו חלמתיו".

הנה לנו הדגמה של אירוע קנאה, מבית מדרשה של מלני קליין, מסוג, רגש הקנאה הגלוי, המכונה jealousy, שבו מתקיים משולש קנאה-יוסף האחים ויעקב. האחים אוהבים את יעקב ומקנאים ביוסף אחיהם, שעלול לקחת מהם את מושא אהבתם. אך גם מתקיים סוג הקנאה השני המכונה envy, שמתבטא בתור רגש של כעס פנימי שמתעורר אצל האחים, כאשר הם מבינים שאחיהם יוסף מחזיק בדבר מה, שהם עצמם חושקים בו. כמו למשל, אהבת אב או הערכת אב או הענקת בכורה.

הקנאה מתוארת ונוכחת במקורותינו, כך למשל, בקנאת הפלישתים המקנאים בהצלחתו הכלכלית של יצחק שמביאה לאנטישמיות בסתימת הבארות. כך רחל שמקנאה באחותה לאה: "ותרא רחל, כי לא ילדה ליעקב, ותקנא רחל, באחותה; ותאמר אל-יעקב הבה-לי בנים, ואם-אין מתה אנכי. (בראשית, ל', א'). כך משה רבנו בהעברת התפקיד ליהושע בן נון, הוא פונה לקב"ה: "מאה מיתות ולא קנאה אחת" (מדרש רבה, דברים). כך שואל המלך המקנא בדוד: " ויתר לשאול מאד, וירע בעיניו הדבר הזה, ויאמר נתנו לדוד רבבות, ולי נתנו האלפים; ועוד לו, אך המלוכה. ויהי שאול, עון (עוין) את-דוד, מהיום ההוא, והלאה". (שמואל א', יח', ח').

כיצד מתנהגת ומתנהלת לה תסמונת הקנאה בחיי היום יום?

תסמונת הקנאה נעה על מנעד: היא מתחילה בקנאה חבויה שבה אנו מעמידים פנים ומשחקים את המשחק כלפי האחר - מושא קנאתנו בו. כלפי חוץ הכול נראה כביכול בסדר, אבל בפנים אנחנו מתפוצצים נוכח הצלחתו של האחר < מכאן עוברת הקנאה להיות גלויה, אך עדיין פסיבית, בדרך של צעדי התנתקות, הימנעות והפרדה ממושא קנאתנו < מכאן הקנאה מועצמת עוד יותר בהיותה גלויה ואקטיבית, במעשים שעלולים לגרום לנזק וחבלה ופגיעה ברכוש, בגוף, בנפש ובשמו הטוב של מושא קנאתנו. לצערנו, כיום ברשתות החברתיות באינטרנט, קל מאד לעשות ביוש (שיימינג) לאחר.

בפרשתנו, מועצמת הקנאה בין האחים, כאמור, בכתונת הפסים, - סממן חיצוני, ששופך שמן על מדורת הקנאה. בעיון בטקסט אנו רואים כיצד תהליך הקנאה והשנאה של האחים ליוסף, מתנהלים על רצף המנעד, מקנאה חבויה, לעבר קנאה גלויה פסיבית המסתיימת בקנאה גלויה אקטיבית, שסיומה בהשלכתו של יוסף לבור, על ידי אחיו.

תוצאותיה של הקנאה השלילית, הן הרוות אסון במישור האינדוידואלי וגם הקולקטיבי, במעגלי החיים השונים. עד כמה מהדהדים, דברי רבי אלעזר הקפר בפרקי אבות ד', כא': " הקנאה

והתאווה והכבוד, מוציאין את האדם מן העולם", ובדברי החכם באדם בשיר השירים, ח', י':
"קשה כשאל קנאה, רשפיה רשפי אש שלהבתיה" ובמשלי, יד', ל': "ורקב עצמות קנאה"
הקנאה נוכחת במרחבי חיינו השונים. תיעולה למסלול חיובי או שלילי, מסורה רק בידי בני אדם.
הבה נתחבר עוד יותר, שכלית ורגשית, לתפילה הנאמרת על ידינו כל בוקר, בסיומה של תפילת
שמונה עשרה, "באלוקיי נצור", - "יהי רצון מלפניך ד' אלוקינו ואלוקי אבותינו, שלא תעלה
קנאת אדם עליי ולא קנאתי על אחרים".

אך קיימת גם קנאה חיובית המאופיינת ב "קנאת סופרים תרבה חוכמה" (מסכת בבא בתרא,
כב', עמ' א'), שיש בה תחרות חיובית, הישגיות השואפת למצוינות הייצור, היצירה והתפוקה. כבר
ראה זאת החכם באדם קהלת כשקבע: "וראיתי אני את כל עמל ואת כל כישרון המעשה, כי
היא קנאת איש מרעהו". קנאה חיובית נוכחת בתרבות ארגונית ומקצועית של ארגונים,
המאופיינים, בהיותם "ארגון לומד", המשתיתים בתרבות הארגונית שלהם, למידה בין חברי
הארגון, למידה מהצלחות וגם מכישלונות. תרבות ארגונית המדגישה ומעודדת טיפוח ופיתוח
ההון האנושי בארגון ובהנעתו. תרבות ארגונית של קנאה חיובית המנכיחה אורח חיים של
למידה הדרגתית בביצוע תחכמים (תחקיר וניתוח מקרים ואירועים בחיי הארגון) כשגרת חיים,
מתוך רצון להשתפר במתן השירות ללקוחות ובהישגים. בארגונים כאלה, אחד מפרגן לשני ואחד
לומד מהשני, בשקיפות ובתחרות בונה וחיובית. כך מאופיינים, ארגונים למטרות רווח וגם
ארגונים ללא מטרות רווח. כך גם, בעולם הכלכלי של תחרות בריאה המגבירה שאיפה להשתפר,
למצוינות, לתודעת שירות מקצועי ואדיב, להוגנות ולמחירים תחרותיים, כאנטי תיזה
למונופולריות.

אך קנאה חיובית, מסוג זה, חייבת להציב לעצמה גבולות ברורים למרחב התחרות והמחלוקת.
שכן, אם אין לה גבולות, והדרך שבה היא מתנהלת, איננה אתית ומוסרית, עלולה התחרות
להתדרדר במדרון חלקלק שלילי. אנו מכירים ביטוי לכך, במשנה הכלכלית החברתית הניאו
ליברלית, של "היד הנעלמה", המקדשת את הדרוויזם החברתי כלכלי, של כוחות השוק,
המכונה לא אחת כקפיטליזם חזירי. שיש בו מאפיינים של תחרות לא מוסרית. תחרות שלילית
של "עגל הזהב", תחרות שהמטרה מקדשת את כל האמצעים. תחרות של הכול בכול שאין בה
גבולות, הכול מותר והעיקר זאת שורת הרווח והשורה התחתונה. נשמע מוכר?

אך גם מוכרת לנו הקנאה החיובית בדמותה של המחלוקת והתחרות החיובית בלימוד ובתרבות
הדיון בבית המדרש, בדרכם של בית הלל ובית שמאי, של קנאה חיובית ומחלוקת לשם שמים.

לצערנו, בסוג הקנאה השלילית, אנו חווים נוכחות של קנאה וסכסוכים במשפחה, או קנאה
כתוצאה מטעויות אסטרטגיות של הורים בחלוקת משאביהם לילדיהם באופן לא שוויוני. כך גם
בכיתה בבית ספר, בקנאה בין תלמידים, כתוצאה מהעדפה מוחצנת של מורה, המעדיף תלמיד
מסוים ביחס לשאר התלמידים. כך גם במקום עבודה, בקנאה בין עובדים, כתוצאה מכך שמנהל
מפלה לטובה עובד זה או אחר, ביחס לעובדים האחרים. כל אלו מביאים לפירוקן של רקמות
אנושיות של משפחה, אחים, וחברים. שהרי זאת לדעת, שכולנו בני אדם רגישים ופגיעים ובעלי
רגשות אנושיים.

אחד השירים היותר אהובים עליי הוא השיר: "ירדה לנו השבת". מילותיו של השיר, של יהושע
רבינוב ובלחנו של דוד זהבי (1946), משרים בעולמנו, עם כניסת השבת, אורה של רוגע, רגישות,
המונעת כל קנאה. לכולם יש מקום. כל אחד מפרגן לשני. ממש אידיליה בעת ירידת השבת
הקדושה: "ירדה השבת אל בקעת גנוסר, וניחוץ עתיק בשוליה... נשקה השבת לראשו של
הברוש, לאזוב שבסלע נשקה. ויהי הדרדר לשרביט של מלכות על רמות דממה מרוננת. ימשך אז
התור בקולו המתוק חמדת כסופין מעדנת.... והיתה העדנה בבקעת גנוסר לנשמת עבריות
נאצלת".

כוחה של השבת ונשמתה היתירה, המסלקת כל קנאה בין יצירותיו של הקב"ה בעולמנו –
השבת מעניקה תשומת לב מלאה לכולם - לברוש, לאזוב, לדרדר ולתור.